

րաս որ անցեալի ժառ անգութիւնը եւ մասկ հասարակութեան անփառ ու նակ զերբն ժամապու եց այն պայքարը, որով բնորոշ ու մէ և առ անձնատիւ, Սիրվանդագլի, ի երեսնամենայ գործունեւութիւնը եւ որ այնքան յատիան չախան է նրա յդացութեարի եւ իրագործութեանքի համար լոււեց անհատի ազատագութեան ու ժղին կոչ եւ ճնշուած անհատականութեան արգարակր...: Սիրվանդագլէն իր հասարակական իրեւաները, իր բարյացական սկզբունքները մարմնացրել է պայքարող, գիմարդող անհանուրութիւնների մէջ...: Մի Ելքուն Դիմուտուէն, որ հատացի կուի է սկսում հասարակութեան հինա ուղղ կարգերի գէմ, մի Աննոնացան, որ ըմբուսանում է հասարակական վաճառուած խզի գէմ, մի Անհրան, որ արհամարհում է շջապատի արմատացած սովորութիւնը, մի Անդրադ, որ կարողանում է բարձրանայ իր միջավայրի անպատի. հասկացողութիւնից եւ մահաւատութիւնից, մի Հերուէլ, որ կտրում է ընտանեկան կապեր եւ հետեւում իր հոգու ձայնին...: Բոլոր նրանք, որ բողոքում են մեր կեանքի պաշտօնական եւ անպաշտօն կեղծիքի գէմ, որ յարձակում են օրինական եւ ապօրինի սոսութեան վրայ, որ մարմնացնում են անհաշվանդ խիլը եւ քարոզում մարդու ազատութիւնը — ըոլըր այդ անձնը հնդինակի իրեւաներն են եւ նրա գաղափարների կոորդ:

Այսպէս լինելով հանգերձ՝ Սիրվանդագլէն չէ մեղանչել արուեստի գէմ եւ իր զրագանութիւնը հասարակական գաղափարների անմիջական եւ ուղղակի քարոզութիւնը չէ դարձել: Նա քննել է մեր կեանքը, վերլուծել, ու սումնափրել մեր իրականութիւնը ոչ իրեւե հրապարակագլի, այլ իրեւե գելազուեստագէտ: Նա կարողացել է բառականաշափ ազատել, անջատել գեղցիկ գրականութիւնը հրապարակագրութեան տիրապետութիւնից եւ ազգեցութիւնից:

Որպէս արու եստագէտ, որպէս հոգեթրան, որպէս ոսմարան Ծիրվանդագլէն ոնի գնահատելի արժանաւորութիւններ: Նա ունի, անկասկած, նաև աշքի ընկնող թիւրութիւններ, որոնք սակայն չեն արարտում կրա ամրողական գէմեր եւ չեն զրկում նրան այն պատուաւոր տեղից, որ նա դրաւում է մեր գնականութեան մէջ...: Իրրեւ հասարակական բաղկերի վելլուծող, իրիւե ընտանեկան կեղծիքների քննադատ, իրիւե միջին գասերի վերաբարպող, իրիւե միաբարդի զեղարուեստագրող, իրիւե միաբարդի վերաբարպում...:

Մ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ա Ս Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Բ Ա Ց Ա Տ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Մ Ը
Խ Ո Ր Ե Ն Ե Յ Ո Ւ Ց “ Ց Ե Ն Չ Ո Ց Բ Ր Ս Ը Թ Ե Ն Ի ,
Հ Օ Ց Ո Ւ Ց Ը Շ Ե Վ Մ Ը Ե Ւ Ն

Խորենացոյ գժուարիմաց հատուածներէն մէկն է թուելեաց երգերու հետեւեալ եռատողը:

Ա յ լ եւ ասէն.

Ցենցայ Տիկին Սաթենիկ տենչանս Զարտախուը խսաւարս եւ զորից խսաւարծի և բարձրից Արգաւանայ:

(Խօր. Ա. Հ. 1)

Հայ ու Ներսացի բանասէրներ, համանայն են հատուածիս տարփական իմաստին վրայ, անոր մէջ տեսնելով ակնարկութիւն մը “ աշագեղ, Սաթենիկի եւ “ քաջ,

1 Կութազ գաղած են Լանգուատ, Լառեր, գը Լաբրդ, Ցողուն, Ալսթան Երաբր, Հիւրշնան, Ալշան եւ ողլ Միթիաբենք, Ա. կփ., Ք. Պատկանեան, Գ. Խալաթենց, Միաբռն, Յ. Թաւումանեանց, Բ. Եպու, Հաւուրեան, Մի Պատ, Ստենինէ, Քնար Հայկականի հեղեակի, ևն Անտեմի հատուածիս մէջ յանուանէ յիշ շանեներու բացարութիւնները պայշ կըցած եմ տեսնեն:

ու “պատուական”, Արդամի սիրահարութեան (հմետ, Խոր, Բ. իւէ, մանաւանդ իւթ): Այսց տարակարծիք են անոր հինգ բառ երբուն միշշշ նշանակութեանը վրայ — 1. աղց, 2. խաւարձիք, 3. խաւարտ, 4. արտախորի, 5. իրարձիքն — որոնց նկատմանից չետեւ եալ տողերով նոր բացարութիւնն միտի պիտի փորձենք, հիմ ու նենազայ մանաւարապէս տից բառու որ թէ Խորենաց զն եւ թէ մեր ամէ բողջ հին Մատենագրութեան համար անձանօթ բառ մին է:

1. Հայութեան Խառնդիքի մէջ (որուն
կը հասեւին միւս բառապանները) կը կար-
գանձ տէցի համար. «Բառ անցայտ, որպէս
րոյս նորարդորչ կամ բողոք բու այց», և.
2. Աղջան կը գրի. «Եց բառին վրայ բանա-
սերը եւ թարգմանիչը շատ մուծած ու
մեխան են. բայց գեր մեզի անառոյդ է,
գուց թէ բոյ ալ ջրաց», (Հայ Առւար-
տից): Հիրշման երրկ չի մէշեր զայն, նոյն
իսկ Գրամ. Gramm.ի զուա հայերէն բա-
ռերու շաղբեն: Ունանք նկատած են զբէց՝
որի (հասակ) բառին մէկ աղճատ պարա-
գան: Խոկ Միաբան, զայցը կը սրբազրէ
զայց — զիսանրու: Իր բացարութեան
մէկ մաս նյունութեամբ կը գնենք այստեղ: «Եւ
զայցը մեր ձեռագրերի մէջ ոչ մի
տարրեր ընթել ելցուած չլունի. միայն պէտք
է նկատել որ միշտ զրու ում է «Եւ», եւ ոչ
«եւ», եւ շատ անգամ յաշորդ բառին կպած
«Եւ զայց», ...: Միայն տարրեր ընթեր-
ցու ածը տափսն է Սանահնի ձեռագիրը «Եւ
աից», Տէց իրեւ բոյսի անուն՝ մի բոյորովին
անփաստ եւ ձրի ենթագրու միին է: Այս
իսկ պարագաներից սահմուած եւ ինձ թշլ
եմ տալիս ենթադրիլ որ այդ «Եւ զայցը»
կամ «Եւ աիցը» մի աղճատուած բառ է եւ
որինախնականն է «զայց», որը կարգացուել
է «գեւ աից», եւ յեաց միայն «Եւ աից», կամ
«Եւ զայց», (ԱՌ/ԱՌ/ԱՇ 1894, էջ 92 98):

Նիմէ գիտականորէն ու սու մեասիբուած
ըլլացին մեր արիւմանեան գաւառ արարտա -
ները իւ արեւ եթ աններն այ ամրոցնամին,

գցու թե եան իրաւ ու նկ պիտի չունենային վերդիշեալ բացասարաւ թիւնները եւ ոչ-նուազ բռնազարափի իրենց նաևնները, որով տասնեամիներով են: Վասն զի հայերէն լիզու ի մէջ կոյ ուց բառը, որ մեծ հնութիւն ունի, եւ գեռ այսօր իսկ կր լսուի ժողովրդեան կենաքանի բարբառին մէջ: Համեմնցիք¹ ցայսօր կր գործածեն առ հասարակ ուց բառս, տն-նել, խո-ըն, բո-ու հը, ին-² հը նշանակու- թիւ եամբ. զ. օր. “աից մը վարդ, աից մը մանուշակ, աից մը մրւուռ ծատիկ, աից մը

կաղին,, եւնու թառ խս պյու մով գործածութին նինը անձամբ լած եմ նիկուկի ից շրջանի համշնչոց գաղթականներւն (հայ-լատ իշուա ած), գործ կր բնակին Պարտազակի լեռնակողմիք Զագորդ-Գեղ (Սահամառ-Փրկիր), Մանուշակ եւն գեղերը ։ Նյոյն տանեն, բարեկամ մը իմ առաջարիս վրայ՝ անոնց քանի մը նախազատութիւն իրակած է ինձի, առներլով Մահմանցիններու թիրնէն (Մահման՝ համշնչու զինաւոր գեղերին մէկն է, և Չ. Դաբաշիսապի առաջնորդութիւն են ինձ արկուած)։ Համշնչու բրատով գաղթեականութիւն մինի Անիի, պյանիքն Այլբարափի, որուն բարբառը կազմեց Ոսկեդարու գրարարը, կարելի է խորհիւ որ բուն Արաբատեան բարբառն մէջ ալ հասարակ էր երրիմն թից բառը, որուն զրաւոր գործածութիւն են մէկ անգամ կր հանդիպինք գլուխ մերի ծանօթի ազգ։ Հին Մատանապութիւն մէջ է հատապրական է որ Մայր երկրի մէջ մոնցու եր է բառս, եւ գաղթականութիւն մէջ միայն պահու եր է անկորուստ։ Այս նկատողութիւններէն զերջ, լեզուարաններուն թողով քննիլ ծագումը ոչչ բառ ին որ կր թիւ ու ի ստո գարսանական որոշ ազերս մը ունենալ ունի, որըսու, էտսը եւն բառերուն հետ, մենք կր կարծենիք իրաւունք ունենալ համշնչուոց պէցը նյանացնելու Խորենաց ոց պէցի հետ, եւ եռառողս կարդալու պյապիւ։

Տեղայր Ծիկին Սաթենիկ անհանա
Զարասահուր խաւ պար եւ զիունջ խաւ արծի
ի բարձիցին Արբուանայ։

2. Խառարածի բառը ու դպակի կապուած է ոչչի հետ։ Բանակըններն ընդհանրապէս խառարածի կր հասկան ծանովը խառարածիւ բայսու, իսկ գուրու ի նաև խործիւ, իսկ գուռու, իսկ գուռուն, եւ զանազան գաւառներու մէջ ասպրեր անուններ կառուու, գոտի, գոտիչէ, գոտիչի որակ, խառա-

զէն է խաւարծիլ, ու զարարուն, երկարակեաց կեաց, որուն զօղունք կեղեւելով կ'ու աւն։ թթուուաշ է եւ համեղ։ Հայրասահնի հաւանու տպարախն բցու մին է ան։ Ասի՞ իր բազմաթիւ իշուա Աներր։

Խաւարծիլ ռավինս՝ հին եւ նոր բժշկութեան մէջ գործածուած է եւ կ'ո գործածուի ի իրը ապդու գեղ պյազան վի անդութեանց, իր թէ ալրմ կամ չորցուած ու փոշիցած վիճակով։ Հ. Աթշան պյանափն ունի հետապրական քաղըւածներէն Հայրուսափի մէջ։ Մենիք պյատեղ, Ամիրտափամիթի, Ասար Սարկաւագի, Մարտիրոսի եւ պյոյ ձեռագիր բժշկաբաններէն գաղուածնարար պիհի յիշենիք խառարածիւ-տավառի գործածութեան այն պարագաները որոնք հասուածին բացատրութեան կինան նպաստեց։ «Հռավինս, որ է խաւարծիի տակն, ինքն Գ ազդ է, ի շնիկ կու լինի; խորասանայ կու լինի, . . . քայլուով թէ օծին զմանն երեսոցն ոտնի, ովունի պայծառատնկու, . . . արքանդին այլ օգտի, . . . նոր նոյն գոյն պայծառատնկու» (Մարտիրոս բժիշկ)։ — «Խարծիլ, ինքն խործովիլն է, եւ համեն թթուու է . . . Ասէ Եթուու բժիշին թէ . . . օգտ շախրուն եւ կոծիծնուն որ յարեն լինի եւ թիւ զանո՞ն է յառաջ խառարածին նկան ովապեմ» (Ամիրտափամիթ)։ Նյոյն պյոյու, «րուեւանը, ինքն գարծիկն ասին է, Գ. ազդ է. ասէ Մասհ բժիշին թէ օդնէ երկուն կով ածոյն (= իցում երակաց) եւ բրոցին եւ պատին ցաւուն եւ փածզանն եւ պարզամի ջերմերուն եւ ունշոյէ լիքինեցուն . . . Հաս հին բժշկութեան, մաղքը երկու աեսակ է. խորտեաց մող) որ թիջոյն մէջ կը գտնուի, եւ սիւ մողը որ փայծաղին մէջ կը գտնուի, իրը վերջինս ընարենոց իր պաշուոնք կանոնասորապէս կատարել՝ կը գտանայ սալցու կը պատճան է, ինախոսական խանապարում, եւ սեւամաղքութիւն զը-

¹ Գմետ. Ա. Անենսիի, «Բայուրի գործածութիւններուն անհանութեան Աջականութիւն» 412-413. Գլուխ Գ. 1801.

զովուրդը թուլքերինավ կը կոչէ “գարս
սէվլտոա,” (= սեւամաղձութիւնն կամ բռու-
սիրահարութիւն): “Յորժամ” սավոտնն
մարդուն ի յանձն աւելիայ, կըսէ Աս-
Սիրաստացի թժիշէ սարկաւազը, հիւրի-
գութիւն բրեէ ի մարդն որ քուն չելինի
Ամիրտովաթ աւելի որոշ կը գրէ: “Որ ս-
րյա տէր միան վասն մերձնալոյ՝ ինքն լինի
սավոտայէ: պատճառ սիրյա տէր լինալու-
որ Բագրատն ասէ թէ այս ցանկութիւնն պր-
է որ տեսնու աղջէկ պատփեր մըն եւ միու-
եւ սիրտն եւ հորհուրդն ի յայն մինի և
հանապազ ի մտացն չերթայ...”, եւ Ամա-
սեացի թժշկափեր՝ Հիպոկրատի հետեւ
զութեամի՝ այս բնախօսա - Հոգեկան հիւմա-
գութեան (= սիրահարութեան) համա-
հոգեբանական դարմաններ առաջարկե-
վերջ, կաւելցնէ Ռուֆոսի մէկ գեղագիրը
որուն մէջ կարեւոր սաղէ մը կը բռնէ ու ա-
վէտ - խաւըրծիլը: Անանուն թժշկարան մը
ալ (Ճռագիր): կը յանձնարկ դարձեա-
խաւարծիլը իրը “դեղ մերձաւորութեան

Ծառ հասկնակի է ուրեմն ինչ որ բար
կ'ու դէքին դողմէան զուալթ արան երգիններ
երգերով թէ սլրահարուած Սաթէննիկ կ
տենաց փոննջ մը խաւածճի՝ “ի բարձից
Արգաւաննայ, իր սիրահարին:

Նաև արծիլ-ռ-ռավինսը, իր բուժական յատկութենէն զատ, հաւանականարարունենաւել հմայական յատկութիւն: Ի հնուն ինչպէս կային բուժիլ + արէց (pierre curative)՝ գնոտարիկ անց մօտ այնքան տարածուած, կային նաւել բուժիլ պունիք (plante curative)՝ մեծ ծաւալ զտաւամէն ազգերու մօտ, եւ ցայսօր կը պաշէն դպրութիւննին¹: Սպիզ իսկ այժմ մեր մեջ

¹ Βαγιαρίος αγγ. Κέμαρωκαν γιατίκου Θείαντερού
φρηστικούδεκάνων έκβολησθέροι μετ' αγήμενον την περιφραγμό²
πετανών εν την ἀρχαὶ μὲν τραγοῦ (= βιαστικών - φεύγοντων
κέντων - μερπατωτῶν την) φωτίζει την προτελέαν. Η
διαρροή παραποταμών εν την πανταχού θρεπανών μερπαρητών
Θείαντερού, προτελέαν οινοδώσεων εν την Περιθήν την πατού³
τούντα μετ' εὐκαὶ (τέλος οιφροποιεῖθαι, Λαυρή οινος εγκαί-
νεταιρίας, εἰς την πρωτεύοντας);

գրաստանէ ական հաւատալիքի պատրուա-
կով, խոր արմատ ձգած է ողէապաշտիք
(animiste) այն համեզումը թէ, որշ րց-
սեր՝ դրդած ըլլալով իրենց սեփականի-
կեանքը՝ ունին գաղտնի ազգեցութիւն մար-
դոց (եւ անասնոց) Ֆիզիքական ու հոգեկան
կեանքին վրայ, զ. օր. երբ մէկը երջնան զնե-
բարձին տակ՝ կինայ արտին ուզած երազու-
տենանել։ Եթէ քանի մը պմեղ սիրու զնե-
պապանը կամ կանչ տանը ճակատէն ազատ-
կը մնայ չափ աչքէ։ Երբ ախտաւորը իր լս-
թէն ծուէն մը կապէ մացառուտի մը թռւովիր-
ցաւը իրեն կը քաչէ։ Երբ փշատի բարակ-
ձիւ զերք կամք կարձ կտրտելով շարիս թէ իլլ-
մը վրայ, եւ այդ փայտիկներու շարոց կախեա-
աղուոր եղներու եղջիւներէն ճակատն ի վայր-
եզան չել վնասեր ու մէկ չափ նազար եւնան
Այսպէս, ամէն բոյս, ծաղկէ կամ պտուղ՝
իր հանգամնանեներուն (ձեւ, մեծութիւն,
գոյն, բոյր, տեւականութիւն եւն) համեմատ
հմայական արժէքը մը ունի, եւ կը դառնայ-
որոշ զգացուի մը նշանակ։ Մինչեւ այսօր
ամէնուրեք սիրահարները կարմիր ինձոր,
զեղեցիկ ծաղկներ եւն, կու տան իրարու-
կամ կը գնեն իրարու բարձի տակ (նոյն իսկ
հիւանդտեսի գնացողները նուէր տարած-
պտուղին կը զետեղեն հիւանդին բարձին
տակ)։ Ցայսօր, Սեբաստիոն շքականչիքի հայ-
քեղացի աղջիններ՝ ի՞ո՞ք անու բոյսը (որ նոյնպէս
ունի սիրային զգացմնանց վրայ ազդրով յատ-
կութիւն) կամրաձեւ հիւսելով գաղտնի-
նուէր կը զեկին իրենց նշանանեներուն կամ
սիրահարներուն, որոնք պայն կը պահէն
ժամանակ մը եւ ապա կ'ուտեն։ Թերեւս
խառնացքին ալ այս կարգէն է։ Մինչեւ այ-
սօր մեր գաւառի միրուցերը՝ խուրձ խուրձ
մատզաշ խաւարծիլ-աշխէն (տից խաւարծի)
նուէր կը բերեն թռւուք պաշտօնեաներու
տունը — չեմ գիտեր արդեօք միմիսայն յցից
ախորժահամ ըլլալուն համար։ Եւ խաւար-
ծիին խուրձ՝ տիցը՝ թէ երով կամ առասա-
նով չեն կապեր։ այլ մէկն ցողունը կը կե-
ղեւէն եւ այդ կեղեւով եռ կասան միւնիւն։

Ուրեմն, իսաւարծիլը՝ ըլլայ բուժական ըլլայ հմայական իր յատկութիւններով, առանձին նշանակութիւն մը ունէր սիրացին յարաբերութեաց մէջ, եւ սիրահարուած Սամէթենիկ Տիկին տենչաղով կը տենչաղ “Պատից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանաց”:

Յ. Խաւարդի համար Հ. Ալիշան կը գրէ. “Հասարախօրէն նշանակէ ունէ ուտելի բանջարեղջն. բայց ըստ թժշկարանաց՝ յատկապէս զվարունգ եւ զկազամի ։, Լստ Վանական վարդապետի, “խաւարտ, տանձն շրացնեն, չիր կամ բլիթ, եւ ուտեն ի վերայ այլ կերակրոյ, (Հայրուսակ, Խաւարդ): Հայկ. Բառ ձեւ ազիր Վարք Հարանցէ մը կ'առնուցեսեւալ վկայութիւնը. “խաւարտ, որ կոչ հազար”, Գր. Մագիստրոս բանջարեղջն կը հասկնայ բառովն. “բայց, զշաղարդ խաւարտ՝ յունարէն ասի մառուն”, (Տրտ. Կ. Կոստ. 1910, էջ 96): Խակ Միհարան, այս բառը՝ հատուածիս մէջ ընդմիջարկութիւն մը համարելով հանդերձ, հակամէտ կ'երեւէ միանգամայն խալաւարդի հումանիշն նկատել խաւարդը՝ վկասի ուռուցքը նշանակող խմաստ մը տեսնել ու զելով՝ անոր մէջ (Արգարտ 1894 Մարտ): Լստ մեզ, խաւարդ կը նշանակէ մասնաւ որապէս խաւարծիւ, մանաւանդ մեր եռատողին մէջ։ Մեր սայն նյանցումը կամայականէն, այլ հիմուած էջմիանայ Մատենադարանի ձեռագիր բառզիկին (Ցուց. Գէորգ կաթողիկոսի թ. 39) բացորոշ մէկ վկայութեանը վրայ գր՝ Միհարան կը լիչէ (Ընդ.) եւ որուն վրայ ինք չ' կրցած անդադառնալ՝ նախազրաւուած ըլլայով “զայի, ի զամեց, որրազ զուութեամբ: “Հին բառզիկը ըլլայ կը գրէ Միհարան կամայականէն է այսպէս. “իսիար կամ խաւարծիլ զոր իշխուն ասեն”, (ԱՐՌԸ. 1894 Մարտ): Այս վկայութեան կու տանք մեծ կիշու, անոր համար մանաւանդ որ հին բառագիրէ մը կու գայ մեզի, եւ բառագիր մը անշուշո՞ւ աւելի քան ունէ հեղինակ պիտի ճշկած ըլլայ բառերուն խսկակն պիտի ճշկած ըլլայ բառերուն խսկակն իսկական իշխուն իշխուն է խաւարտը: Այս վկայութիւնը կը հաստատուի

նաև երկու բառերուն (խաւարծ-խաւարծի) ստուգարանական մերձաւորութեամբ: Ճ եւ Ճ Ժորդ ըլլալով՝ յաճախ կը փոխանակուին իրաղու հետ ինչպէս:

տատանիլ	= ծածանիլ
բուտ-խուտ-ա-բուտ	= բուծ-անել
տիտ	= ծիծ
հ-պարտ	= պարծ-իլ
արաւտ	= արած-իլ
պղտոր	= պիղծ
աղա	= աղծ
աղասապիղծ	= աղծապիղծ,

եւն:

Այս համեմատութիւններու շարքին կարելի պիտի ըլլայ դնել:

խաւարտ = խաւարծ-իլ:

Հետեւարար, ստուգարանօրէն եւ ձեռ. բառգիրի վկայութեամբ՝ կը նոյնանան խաւարդ եւ խաւարծիլ. ասով անգամ մը եւս կը հաստատուի խաւարդ եւ խաւարծի բոյսերուն նոյնութիւնն ալ՝ մեր հաստուածին մէջ:

Ուրեմն. խաւարտ = խաւարծ-ի = խաւարծ-ի-լ:

Այս համեմատութիւններ պիտի աև բողջաման Գողթան երգերու զորգակուականութեան մասին քիչ. յետոյ արուելիք բացարարութիւններով:

4. Ոչ նուազ անորոշ է նաեւ իմաստը զարդարիսոց բառին: Անշուշտ այսաեղ չ' կինար ակնարկուած ըլլալ Էջդախոյց մորակալը, որուն մէկ իշխատակութեանը կը հանդիպէնք: ի մէջ այլց, մեր մօտ գտնուած պատկերազրդ բայց պակասաւոր ձեռագիր տետրափիկի մը մէջ, որուն վերնագիրն է. “Փատմէն Հայոց մեծ տումարին”, այսպէս. “խակ Ե աւուրց արայշութեան այս Են. Հուծ, նղջերու, ծկաւորի, Փարանձուտի, Արտախոյր”, Հ. Ալիշան կը գրէ. “Արտախոյր կամ արտախուր խաւարտ, մեր հին հեթանոս վիպասանից երգերէն հանած է Խորենացից այս անծանօթ բանվարին անունը,

որու նման զբացն ալ շատ յայտնի չը։ թէեւ ջանացեր են նոր բանասէլք պէսպէս նաև այլանձակ մէկնութիւններ տալը, (Հայրուսակ)։ Հայկ Բառ. կը նոյնացնէ զայն արդարաբորակի հետ Ասմանութեամբ ի իքո, եւ կը համարի բանձոր լորուսոր։ Միարան, յայտաբարելզ թէ Արտափուր՝ իրրեւ բոյսի անուն կամ բանջար վարչաւոր, բողոքվին անփաստ եւ ձրի նոմթարդութիւն է, „արդարաբոր կը նկատ արանց զգեստի այն մասը որ մէջքէն սկսելով կը ծածկէ արտաքը՝ զիսն ու բարձքը (Անդ), Ուրիշներ հետեւելով զը լազարդի “զպատափուր, բառին մէջ կը տեսնեն նոր Պարսկէրէն շարժաւ բառը, զոր յիշէլ վերջ հիւրշանն կը կառկածի որ անիկա կինայ արտափոյը կամ արտափուր բառին հայցականն ըլալ, եւ կաւելցնե, „բառին նշանակութիւնը եւ ամբողջ հասուածին իմաստը տակաւին մութ կը մնան, (Արմ. Gramm. էջ 150): Երկու ձեռագիր բառարաններու մէջ ալ կը կարդանք. „արտափոյը, արտափուրակ, զորի ի դնելիք զալիսին,“ „արտափուրակ, մէսախէլ պուրու կ, կամ զալիսին,“ Այսպէս, երեք բառարաններու վկայութեամբ, արդարաբոր հոմանիշ կը գառնայ արդարաբորի իրրեւ եկելիք զալիսին, արտափուրակ, մէսախէլ պուրու կ, կամ զալիսին, Այսպէս, երեք բառարաններու վկայութեամբ, արդարաբոր հոմանիշ կը գառնայ արդարաբորի իրրեւ եկելիք զալիսին, զգեստի զարդաման ծանօթ է արդէն արտափուրակը, որ անշուշն զին արդարաբան սազաւաբաններու յետսակողմի երկար վերջամանն է, եւ որ ամէն ազգերու դիմանցներուն վրայ եւս կիրեւի, տարբեր ձեւով ու դիրքով, բայց միշտ պահէրով բազմաբույնեան իմաստ մը. Ֆէսին վրայ երբեմն կը լայ (Ֆիւսիլ), երբեմն ամենոր (լաշակ, պիւրիկ). Երբեմն գանինոց (սարրգ), փակներու վրայ խորշեանուն ծալքեր կամ շղարշ. փեղյնելու վրայ միազդին կամ բազմաբայն ժապաւէն եւն։ Եւ արտափուրակը՝ իր բոլոր կերպար փոփութիւններուն մէջ՝ ունի ընդհանուրը

¹ Սեփական թիւն Սերաստացի բանասէր կ. Գարեգինանի:

ձեւ մը կամ պաշտօն մը, այն է խառ, խաղոց (յամափի զբրտակաղ)։ Եւ մեր եռատաղին արդարաբոր պէսք է որ հոմանիշը ըլլայ արդարաբանի, նշանակելով իսոյ, խաղոց¹ եւ կամ փունջ։

Այսպէս ուրեմն պիտի կարենամք թարգմանել եռատող։

Սաթենիկ ձիկին տենչալով կը տենչար կապ մը խաւարտ, փունջ մը խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ։

Այս հասկացողութեամբ համացը կը գաճանն “արտափուր խաւարտ”, եւ “ալից խաւարծի”, զցոյ առ զցոյ (արտափուր = ալից խաւարտ = խաւարծի)։ Այս բացարութեան կը նպաստէ նաեւ նորենացը կարգ մը ձեռագիրներու՝ այն հասուածին մէջ աւելցուած “հաւասար”, բառը Միարան, երկու խումբի վերածելով նորենացը յեռագիրները, կը գիտէ որ թ. զասու վերաբերող վեց ձեռագիրներն պատկե ունին եռատող։

Այլ եւ, անհայ Սաթենիկ տենչանս, Զարտափուր Հաւասապի խաւարտ եւ զալից հաւարծի։

Ի բարձիցն Արգաւանայ։

Եւ, Միարան, լուսանցագիր համարելով “հաւասապ”, եւ նախադասութիւնը կոկելով ըստ կամ, կը կարդայ այսպէս.

Այլ եւ անհայ Սաթենիկ տենչանս զարտափուր [Հաւասար խաւարտ] զալից [խաւարծի = թաւ]

Ի բարձիցն Արգաւանայ (այսինքն, Ցենչալը Սաթենիկ զարտափուր զալից՝ ի բարձիցն Արգաւանայ)

որ կը թարգմանուի. “Սաթենիկ կը անհայ Արգաւանի բարձերէն թայ զիստերը ծածկող կող վարպետը”,

¹ Կո՞ մը գաւառաբառառը՝ ի մէջ պիտ կը նշանակէ իւն՝ խոդական՝ որով գուշ մը կը կապուր. եւ մանգամայն գուն, խոնճ, ոչիք, զ. օր. “աս փունջը կապէ լուսով մը ու Քանիք մը լու ծաղկէ ժաղկեցին եւն։

Հաստ մեզ, Խորինացւոյ հետաքրքիր
լինթ երցողներէն մէկը՝ անդրագաւանազպ
և աստղիս զժու արժմոնց բառ երուն վրայ,
լու անցագրիր է հաստատոյ, բառը, հասկ-
ցնել ու գելով կարծես թէ արդարաց
խառաջով համաշանակ է՝ հաւասար է՝ ուշ
խառաջծէ, ինչպէս վերն աւ յայտնիցիք.
յետոյ ապա ուրիշ ընդօրինակովներ, լո-
անցագրիր հաստատացը ընդմիջապես են,
առանց ասկայն գէթ իննաստին համաձայն
գետեղիրու զայն նախագասութեան մէջ,
ու պարզէս ալ հասեր է մինչեւ մեր օրերը,
Մինչդեռ պէտք էր բրալ.

Այլ եւ ասեն.

Տենայս Սաթենիկ Ծիկին տենչանս
Զարդարակուր ի խաւաստ = զայս խաւ արծի
ի բարձիցն Արգաւանայ:

Այս ենթագրութեան ոյժ կու տայ-
նաեւ. Գողթ ան երգելու վրայ զիտուած
արուեստի ընդհանուր յատինիշը՝ զուգա-
կռագանութիւնն կամ համեմատականու-
թիւն (parallelistame), որով՝ նման երրա-
յականն՝ մէկ առղին մէջ արտայայտուած
գորգափարը՝ կը կրկնուի նոյն կամ յաջորդ
առղին մէջ, նոյն բառ երազ կամ հոտնիշ-
ներով. ինչպէս.

Տեղ ոսկի աեղայր ի փեսայութեան Ար-
տաշսի,
Տեղայր մարդարիտ ի հարանութեանն Սա-
թինկան:

կամ-

Ու տայր ինձ զծուխ ծըխանի
Եւ զառաւ օտովն նաւասարդի,
Չ լողէն եղանց եւ զվարդէն եղանցուաց
Ու՞ն փող հարուստ եւ նույնին հարկանէտաւ:
կամ

Երկինք երկին եւ երկիր
Երինք եւ ծիրանի ծով.
Երինք ի ծովուն ունիք զիւրմիիկ եղինիին.
Հնդ եղեգան փող ծուխ եղանէր

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն կալիշ պատանէին
Ո լունէ իւրաբեալ պատանէին
Նա հուր հեր ունէր
(ապա թէ)

Բոց ունէր մօրուս
Եւ աշխոնքն էին արե գակունք:
Լատ այսմ
Ցինայր Սաթենիկ Ծիկին տենչանս
Զարդարակուր ի խաւաստ է, զայս խաւաստէ
ի բարձիցն Արգաւանայ:

Այս համեմատութիւնները շատ աւելի
որոշ պիտի բըային անշուշտ եւ եւ աստղինն
ինսար աւելի պայծառ, եթէ Խորինացին
փոխանակ երեք տողի՝ յիշած ըլսար ամբողջ
խաղը: Վասն զի, ինչպէս բացայցոյտ է՝ “ոյլ
եւ ասինն, բացատրութենէն, եռատողս մէկ
մանն է միայն երկար խաղի մը, սիրեցի մը:

5. “Ի բարձիցն պէտք չէ թարգմանել
“բարձունիներէն”, եւ կամ “ազգերինէն”,
(= բարձը) ինչպէս հասկած են շատեր,
Այլ՝ Էտցէցին, բոցէցուն բային: Վերջնի
ինսատու հասկած է եղեր նաեւ Յ. Թու-
մանեանց, որուն յօդուածը չեմ տեսած
գժրախտարար: Միայն վերջերս Սեծ. Հ.
Ե. Ակինեան հաղորդած էր ինծիք անոր եւ
զրակացութիւնն այսպէս. “Սիրահարուած
Սաթենիկը տենչանց էր ձեռք բերել Ար-
գաւամի բարձերից արտախուր իւաւար եւ
այց իւաւարծի [բոցսերը], այսինքն նորա
սէրը, այնու որ ժողովորական սալորութիւնն
է ի ծան միրոյ բարձի տակ բայ գնել, ու
ինչպէս կ'երեւի, Յ. Թումանեանց եւս չոյս
նիտաֆ է արտախուր եւ այց բառերը. բայց
իրաւոնք ունիք երգին ընդհանուր ինսար
բացատրելու սիրահարներու բարձի տակ
բայ գնելու տովութեամբ, որ տարածուած
է զրեթէ ամէն գաւառ եւ որուն ակնարու-
կեցինք արդէն վերեւ:

Եղարկացնենք ուրեմն. Սաթենիկի եւ
Արգաւամի սիրահարութիւնը տարածայնուած

էր, աշուղներ խաղ հանաժ էին անոնց վրայ, եւ այդ խաղին մէկ տունն ալ այս էր.

Սաթենիկ Տիկին տեսչալով կը տեսչայ
կառ հը խաւարտ եւ փողջ հը խաւարծի,
Արգաւանի բարձերուն տակէն:

Վեհաստին, 15 Մարտ 1911:

ԵԱՀԱՐԵ ՎԱՐԴԱՊԻՏ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ

Հայուսիւնիւն :

5. Եմէ դանիէլեան կոչուած գրերը դանիէլ Հնարածը չեն, պես է տառգել թէ որ ժամանակի գործ էն, երբ Հնարուեցաւ եւ մինչեւ երբ աեւեց անոնց գործ ածութիւնը:

ինքիմեան անոնց գիւտը եւ գործածութիւնը ամենահին ժամանակները կը զնէ անոռոշ կերպով. “Ի սկզբան անդ ի հնումն գյոր առ մզ գիր հայկական”, (Հասի. Գ. 73). բայց քեզ մը յետոյ, էջ 76, Փիլաստրասին վկայութիւնը յիշելն են եւ անոր յիշած հայերէն գրերը նոյն Դափնիկեան գրերը Համարելին կը հետեւիր թէ այդ բնիկ հայ գրերուն հնութիւնը կը հանէ քիրստոսի Բ դարը եւ աւելի վեր: Քիչ մը աւելի պարզ կը բացատրէ է մին, որ նոյն գրերը կը զնէ հայոց կուտազառական շրջանին. “Եւս. ըորեան գրերու գիւտէն առաջ՝ հեթանոս Հայաստանի մէջ գյուղիւն ուներ անկիշտակ ժամանակներէ ի վեր գործածուոց այլուրքնեն մը: Ասիկա կը կազմէ անցման շրջան մը՝ Նշանագրերու (իմաստոց նշանագրիք) եւ բռն Մեսրոբեան այլուրենին մէջտեղ եւ ծառայած է հեթանոս հայոց մաքի արտօնայտոթեան համար, աստրաման, պարսկական եւ յունական գրերուներնեւուն ենեւն շատ առաջ: Ասյգրերը մանելով Հայաստանի հովին վկայ իսափառին հին այլուրենի՝ հաւանաբար զուտ քաղաքական պատճառներով: Տսկապէն հնագոյն հեթանոսական շրջանին՝ հայերը ունեին իրենց սեպհական այլուրենիք¹,

Ամանք այս շրջանը աւելի առաջ կը տա-
նին եւ կը դնեն յ աղարշակէն առաջ (արդեօր

¹ Исследования и статьи Н. О. Эмина, Москва, 1896, № 210 и 212.

Փիլոսոփատոսի Բռուկանը Ն. Գ. Հայովնալով (),
այսպէս Միանսարեան (Կանոնաւոր Եւ Վայելուչ
գրութեան պատմ. Եջ 99—100) կը դնէ Ն.
Գ. 200 Բռուկն Տնարուած. Նոյնպէս Պալատա-
նեան (Փոքր. Տ. ասրի, Գիգը III), Մ. Վ. Ալլա-
բատեան, Եղել. Պատմ. Եջ 86, 87, 89 Եւ
Սարգսեան (Ագաթ. Եւ Խոր բազմ. գաղտնիքը
Եջ 290) Գ կամ Դ դրուուն յարմարուած կը
կարծէ:

Սակայն այդ խնդրով ամենէն աւելի մանրամասն զբաղած է իս. Յարութիւննեան, Հայոց գիրը. էջ 152—3 և 253—260. Հեղինակի հարծիքով հին Հայկական գրին ծագումը եւ գործածութիւնը կ'իյնա նոյնպէս հռապաշտական շրանին: Ամեն կրօն առանձին քաղաքակարգութիւննեւն մին է եւ սերութիւն կապում է գրի որեւէ տեսակի մը հետ: Զննուելով կրօնը, Կը չնչուինեւ այդ քաղաքակրթութիւնը եւ գիրը Ամեն նոր կրօն կը բերէ նոր գիր: Այսպէս Փինիկէն քերուած նոր կրօն մը Յունաստանի մէջ տարածեց Փինիկեան գիրը. մահմտականութիւնը ուր որ մտաւ տարածեց արաբական գիրը, քրիստոնէութիւնը եգիպտոսի մէջ ջնջեց մէջնագիրը եւ տեղը դրայ յունական այրութենութիւնը առ արաբական գիրը Ս. Գրքի հետ տարածուեցաւ արեւմտեան Երրորդութիւնը մէջ: — Հնա Հայոց գիրը կապուած էր հին Հայոց կրօնին հետ: Ք գարուն երբ Ք. Լուսաւորիչ ջնջեց հեթանոսութիւնը եւ անոր տեղ տարածեց քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ, կրապաշտական բազմաթիւ սովորութեած հետ ոչնչացոց նաեւ այդ գիրը եւ անոր տեղ տարածեց յունարքնեւ եւ ասորիքն տառակը: Լուսաւորիչ հետ Հայաստան քերուած յշն եւ ասորի կրօնաւորները արդիլցին հայ գրի գործածութիւնը եւ իրենց գործածած յշն եւ ասորի տառերը տարածեցին նաեւ մեր մէջ: Անց 200 ասրի եւ Հայերէն գիրը պյանէս անհետացաւ, որ Միջազգեաց ասորի մը քով մայն կարելի եւլու ոտնել Ասկիս շատ զարմանալի էլ, կըսէ Յարութիւննեան, որովհետեւ պատմութիւնը նման երեւյնմներ շատ ունի Երբ Ապահիացք նուազեցին Մերփիկան եւ սկսան տարածել քրիստոնէութիւնը, արգիլցին սեղական գիրը՝ Համարելով զայն իրենց նպատակին խունդոս մը Հարիւր տարի յետոյ երբ սկսան հետազոտել Մերփիկան, երկու ծերունի հաջի կրցան գտնելու որ իրենց հին գիրը կարդալ գիտէն: Հարաւայն Մերփիկայի ֆանոս կըսուած ցեղը, որ

¹ Исследования и статьи Н. О. Эмина, Москва, 1896, № 210 и 212.